

FIGURÁLIS DÍSZÍTMÉNYEK ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG PÁSZTORMŰVÉSZETÉBEN

FÜGEDI MÁRTA

A magyar pásztorművészetre Herman Ottó figyelte fel először, 1892-ben egy előadásában a „magyar pásztoremberek remekléséről” szolt.¹ Később egyre több kutató érdeklődése fordult e gazdag, látványos, sok színes alkotóegyeniséget számon tartó művészet felé,² monografikus igényű munkák mellett egy-egy tájra jellemző tárgytipusok bemutatása, múzeumi gyűjtemények ismertetése, továbbá egyéniségvizsgálatok gazdagítják ismereteinket.

A pásztorművészet tárgyai szűkebb értelemben a pásztor életformához kapcsolódnak, a pásztoremberek saját használati tárgyait és az állatok őrzéséhez, legeltetéséhez, gondozásához szükséges eszközöket jelentik. Ide sorolhatók azonban olyan tárgyak is – főleg a XX. században készültek nagyobb mennyiségben –, amelyek nem a pásztor életforma kellékei, készítőjük, formájuk, díszítményeik alapján azonban, ha megváltozott funkcióval is, de mégis a művészkedő pásztorok tradícióit őrzik, adják tovább. A faragó pásztorok nemzedékeken át, gyakran dinasztikában őrizték tradícióikat, a megszokott tárgyakat, díszítőeljárásokat és díszítményeket. Művészkedésük azonban nem merevedett meg, hanem alkalmazkodott a változó igényekhez. A feleslegessé vált eszközök, tárgyak elfelejtődtek, a megváltozott igények a meglévő eszközkészletet újabbakkal gyarapították. A faragott tárgyak szaporodása a századfordulón is tart, de ezek egy része már egyre lazább kapcsolatban van a pásztorélettel. A régi, megszokott tárgyakon is egyre inkább a díszítmény kerül előtérbe. Egyik-másik tárgy funkciója megkettőződik, vagy el is veszíti eredeti rendeltetését, és a művészkedő pásztor már nem is maga vagy pásztortársai használatára, hanem az érdeklődők, más társadalmi rétegek számára készíti. A faragók között is megszorodik azoknak a száma, akik már nem pásztorok, megválva a pásztorélettől ipari munkával vagy a bányászatban keresik kenyerüket, a faragást azonban megszokásból, kedvtelésből, vagy kereset céljából tovább folytatják. A díszítés tradíciója tehát tovább él, de elszakad attól az életformától, amely létrehozta és arculatát kifejlesztette.³

A pásztorművészet különösen ott gazdag, ahol a pásztorkodásnak nagy a jelentősége a hagyományos életformák között. A Mátra és a Bükk kiterjedt erdőségei, a Cserhát lankás dombjai között is évszázados hagyományai voltak az állattartásnak.

1. Herman O., 1892. 310–321.

2. A teljesség igénye nélkül a legfontosabb átfogó művek *Viski K.*, 1928., *Madarassy L.*, 1934., *Domanovszky Gy.*, 1944., *Manga J.*, 1951., 1961., 1967., 1976. Tárgytipusok bemutatásával, gyűjteményismertetéssel, illetve egyéniségvizsgálattal többen foglalkoztak újabban, ezek azonban főleg a dunántúli népművészetet érintik, ezért név szerint nem sorolom itt a tanulmányokat.

3. Vö.: *Manga J.*, 1976. 55.

A makkos erdők a sertéskondáknak, a legelők, terméketlen hegyoldalak pedig a juhnyájának adtak legelőt. Az uradalmak a múlt század első felében, a parasztság csak a jobbágyfelszabadítás után kapcsolódott be intenzíven az erdők egy részének feltöretésébe, a szántóföldi kultúra megteremtésébe. Nógrád, Heves és Borsod megye erdős-hegyes vidékén még a XX. század első felében is jelentős volt a hagyományos pásztorkodás.⁴

A palócság pásztorművészetének tárgyi emlékei elsősorban a XX. századot reprezentálják, kisebb számban a századfordulót illetve a múlt század második felét, ennél korábbi tárgyakból csak néhány példányt ismerünk. Ez az emléktanyag tehát mélyebb történeti áttekintésre nem ad lehetőséget, egy évszázad pásztor-fafaragó alkotótevékenységének sajátosságai, a díszítőigény és ízlés alakulása, az idegen hatás, az előkép, tradíció és az egyéni megformálás ötvöződésének jellemzői azonban megfogalmazhatók a tárgyak alapján.⁵

A pásztorművészetet a magyar népművészet összképében megkülönbözteti, elkülöníti az, hogy sok figurális ábrázolás, gyakran életképek, jelenetek, sőt jelenetsorok található díszítményeiben.⁶ Mindez összefügg a pásztorok világképével, természetismeretével és nem utolsósorban a pásztoröntudattal is. A szerszámok, tárgyak a foglalkozás kifejezői, jelképei lettek, a díszes botok, balták, kampók, ostorok, csanakok a pásztorok nélkülözhetetlen attribútumaivá váltak. Ez természetes módon ösztönözte a díszes megformálást, a sajátos díszítménykincs kialakulását, megnövelte az egyes díszítőmotívumok értékét és szerepét.

A fentiek alapján tüzet célul és vélem tanulságosnak azt a vizsgáldást, melynek során a múzeumi gyűjtemények, a szakirodalom és a kéziratok gyűjtések adatai alapján megkísérlem egy nagyobb, de egységesnek tekinthető régió, Északkelet-Magyarország pásztorművészetéből a legjellemzőbb tárgytípusokat és díszítőeljárásokat a figurális díszítmények szemszögéből jellemezni.⁷

Északkelet-Magyarország, a *Palócföld* legjellegzetesebb tárgytípusa a *csanak*, melyet itt elsősorban *ivókanálnak*, *ivóbegrének*, *merítókanálnak*, a keleti palócok pedig *fakanálnak* neveznek.⁸ A csanak a magyarságnál a fában-erdőben gazdag dombvidéken volt használatos, így elsősorban a Dunántúlon és a Felföldön terjedt el. Az Alföldön szinte ismeretlen ez az eszköz, csupán arról vannak ismereteink, hogy egyszerű, díszítetlen formáját szórványosan használták a Kiskunságban és a Sárréten, de bent a pásztorkunyhókban is. Az eszköz eredete a messze múltba nyúlik vissza, ábrázolását már a XVI. századból ismerjük.⁹ A csanak gazdag változataival a szomszéd népek pásztorkultúrájában is találkozunk, a magyar pásztorművészetben azonban kiemelkedő a for-

4. Figyelemre méltó idevonatkozóan Paládi-Kovács Attila megállapítása: „Szembeötlő, hogy a palóc faragó juhászok túlnyomó többsége az uradalmakban szolgált, s többnyire meddő nyáját őrzött. Ez a jelenség tapasztalható a Dunántúlon, a magyar pásztorművészet klasszikus területén is. Viszont ott, ahol az uradalmi merinótartás jelentéktelen volt, a pásztorművészet is szegényesebb.” *Paládi-Kovács A.*, 1965. 178.

5. A Felföld pásztorművészetének részletes elemzését lásd *Manga J.*, 1967. 204–307.

6. A népművészetben található emberábrázolásokhoz lásd *Fél E.–Hofer T.*, 1966., a pásztorművészet betyárábrázolásaihoz pedig *Manga J.*, 1951. 217–257.

7. Fentiek miatt nem foglalkozom azokkal az eszközökkel, tárgyakkal, melyeken nem a domború faragás a domináló díszítőeljárás. A domború faragás díszítményei közül az állatábrázolásokat és az állatok, növények és ember életképszerű együttes ábrázolását tekintem legjellemzőbbnek, ezért nem térek ki részletesen a más témájú és szemléletű figurális ábrázolásokra, így a történelmi személyiségekre és a vallásos témájú díszítményekre.

8. Vö.: *Madarassy L.*, 1932. 91–96.

9. Vö.: *Manga J.*, 1967. 264.

mák és a díszítmények változatossága, s ugyanakkor közös vonásokat hordozó sajátos arculata.¹⁰

A csanak, ivőbegré használatát a Felföldön mennyiségében és minőségében is rendkívül változatos, így meghatározó műfaja a pásztorművészetnek is. A pásztorok mellett vadászok, erdészek, kerülők, tehát az erdős-dombos vidéket járó emberek is használták. Leggyakrabban a tarisznya szíjához csatolva hordták, s mivel így a nap, a szél hatásának állandóan ki volt téve a tárgy, jól kezelt, száradásra nem hajlamos fából faragták. A legkorábbi felföldi adatot a csanak használatára a XVIII. század elejéről ismerjük Nógrádból.¹¹ A legrégebbi múzeumban őrzött ivőbegrék a XIX. század közepén készülhettek,¹² de több datált darabot ismerünk az 1870-es évekből is. Herman Ottó és Jankó János a millennium idején már nagy mennyiségű díszes csanakot gyűjtött a területről, közülük jónéhány szintén évszámos. Ezekből az adatokból megállapítható, hogy a múlt század végén már általánosan elterjedt volt a Felföldön a figurális díszű, domború faragással készített ivőbegré.¹³

A díszítmények fő jellemzőinek bemutatása előtt szükséges a tárgy tipikus formaváltozatait és díszítőeljárásait is elemeznünk, hiszen ezek szoros kapcsolatban vannak a díszítmények alakulásával, megjelenítésével. A palóc ivőbegrék forma szerint több típusra oszthatók, vannak kerek, csésze formájúak és hosszúkás, kanál alakúak. Emellett találunk egy egyedi változatot is, amely csak a Mátra vidéken ismert.¹⁴ Ez az ún. kacsacsőrű, kacsaszájú forma, amelynek hosszúkás csészéje fedett, csak a keskenyedő vége felé nyitott, s így eggyel több felületet nyújt a díszítésre is. Az ivőbegrék sajátos díszítménykincsét a faragás technikája alakította ki. A síkrelief, illetve a domború faragás a XIX. század második felében terjedhetett el a csanakokon, a régebbi példányok – legtöbbször kanál formájúak – díszítetlenek vagy ékrovásosak voltak.¹⁵

A domború faragás a díszítmények plasztikus megformálását jelenti, így elkerülhetetlen, hogy az egyes motívumok, elemek között üres felületek ne maradjanak. Ezt a háttérrel vagy díszítetlenül hagyja, vagy „böködéssel”, késheggyel való szurkálással tölti ki a faragó, amely a domború faragást még inkább kiemeli a háttérből. A régi felföldi merítőedényeken a háttérfelület még sima, díszítetlen, de a 30-as évektől megjelenik a böködés. Ezt a Dunántúlon általánosan alkalmazott eljárást Manga János kutatásai szerint¹⁶ Berze Jani híres hevesi faragó pásztor tanulta a Dunántúlon, amikor Veszprém megyében summásként dolgozott. A többi hevesi faragó pásztor aztán átvette tőle ezt a Felföldön addig ismeretlen díszítőeljárást, és a 30-as években a Mátra vidéken el is terjedt.

Az ivőbegrék oldalán, fenekén és olykor tetején alkalmazott, döntően figurális domború faragás mellett a felföldi tárgyak legfőbb sajátossága a fogó, a fül rendkívül változatos figurális kidolgozása. Gyakran önálló kisplasztikák, valóságos faragott szobrocskák ezek, s rokonságot mutatnak az Északi-Kárpátok szlovák és lengyel pásztorfa-

10. Vö.: *Bátky Zs.*, 1928. 97–105.

11. *Manga J.*, 1967. 264.

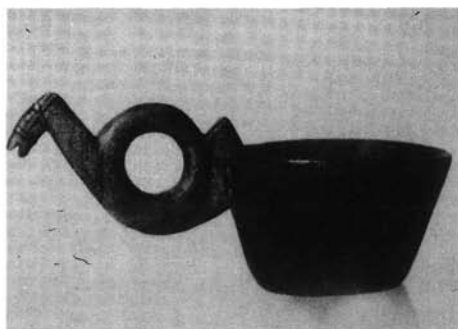
12. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi gyűjteményében egy 1841-es datálású példány látható.

13. A Néprajzi Múzeum, a balassagyarmati Palóc Múzeum, az egri Dobó István Vármúzeum, a debreceni Déry Múzeum és a miskolci Herman Ottó Múzeum gyűjteményeiből több mint 200 figurális ábrázolással díszített csanak adatait, jellemzőit vettem alapul elemzésemhez. Egyúttal köszönetet mondok a fenti gyűjteményeket kezelő kollégáknak, hogy a tárgyak megtekintését lehetővé tették.

14. Vö.: *Madarassy L.*, 1932. 92.

15. Vö.: *Manga J.*, 1976. 40.

16. *Manga J.*, 1967. 264.

1. kép. Stilizált állatfejjel díszített egyszerű csanak. (HOM 53. 926. 1.)
Nagyvisnyó

2. kép. Rókafogós „jágerkanál”.
(HOM 57. 105. 1.)
Sajószentpéter, Mészáros István munkája

ragásaival.¹⁷ Két lényeges eltérés azonban megállapítható: a cserpákok fülein sokkal gyakoribb a kisplasztikában megvalósított emberábrázolás, a palóc területen pedig ilyen csak ritkán találunk. A cserpákok fülén továbbá az állatfigurák legtöbbször egy fogószervezeten ülnek, tehát szinte egyértelműen csak díszítmények, a palóc ivőbegréken pedig a használati és a díszítő funkció ötvözésével valósítja meg a faragó a figurális fogót.

A múzeumi gyűjteményekben megőrzött gazdag anyagban a változatosság mellett bizonyos azonosság, ismétlődések, törvényszerűségek is megállapíthatók. Ezeket több tényezővel magyarázhatjuk, mindenekelőtt az alkotó egyéniségével, a faragó pásztorok egymásra hatásával, és nem utolsósorban azzal a ténnyel, hogy a saját szükségletre készült tárgyak mellett a faragók nagy mennyiséget készítettek megrendelésre is, pásztor-társaiknak, vadászoknak, de turistáknak, városi embereknek is. Így törvényszerű, hogy bizonyos sémák, típusok kialakultak, s az egyszerű munka egyedi vonásait figyelmen kívül hagyva ugyanazok a tárgyak több példányban is fennmaradtak, azonos vagy hasonló díszítmények olykor egymástól távol eső helyeken is fellelhetők.

3–4. kép. Stilizált kígyófogós „jágerkanál”, talpán szarvas (HOM 53. 921. 1.)
Szőketanya

17. Vö.: Bednarik R., 1956. és Komarovská M., 1982.

5. kép. Lófogós csanak, 1930-as évek.
(HOM 58. 132. 6.)
Hangony, Fodor István munkája

6. kép. Kosfogós, ún. kacsacsőrű
fedeles csanak, oldalán szarvas.
(DIVM 54. 34. 1.)

Nógrád, Heves és Borsod hegyes, dombos, erdős vidékén elsősorban a juhászok faragtak. Az ügyes kezű faragókat pásztortársaik név szerint is számon tartották, maguk is rendelték tőlük, és társaiknak, ismerőseiknek is ajánlották. Az egyéniségnek, egy-egy jó hírű, sokat dolgozó faragó pásztornak tehát jelentős szerepe volt a pásztorművészet alakulásában, a formák, díszítmények elterjedésében. E tényező fontosságát tartotta szem előtt Madarassy László is, amikor Művészkedő magyar pásztorok c. munkájában különböző tájak egy-egy jeles faragó pásztor egyéniségét mutatta be.¹⁸ A Palóc-föld néhány híres faragóját is ő „fedezte fel.”

Nógrád megyében híres faragó volt *Bertók Mihály*, *Barna János*, továbbá *Gyurkó Pál*, Heves megyében többek között *Fodor Barna*, *Berze István és fia János*, valamint *Ostoróczy József és Ferenc* neve említendő.¹⁹ Borsodból például *Dulai Ferenc* görömbölyi juhászra, a ládházi *Bukta Jánosra*, a sajószentpéteri *Mészáros Istvánra* és a Borsod-községbe való *Szabó Jánosra* figyelt fel a néprajztudomány.²⁰ A felsorolt faragóktól számos alkotás került a múzeumokba, emellett életükről, munkásságukról, egyéniségükről is tudunk adatokat, így egyéni stílusukról, alkotótevékenységükről is képet formálha-

7. kép. Kosfogós fedeles csanak,
oldalán legelésző konda.
(DIVM 54. 216. 1.)

8. kép. Szarvasfogós csanak,
oldalán erdei állatok, madarak.
(DIVM 54. 213. 1.)

18. Madarassy L., 1934.

19. Vö.: Manga J., 1967. 284.

20. Vö.: Bodgál F., 1967. és Mecsei L., 1960.

9. kép. Fedeles sótartó,
fogója fekvő kutyá.
(DIVM 54. 221. 2.)
Ostoróczki József munkája

10. kép. Fedeles só-paprikatartó, kakas fogóval
(HOM 58. 132. 4.)
Hangony, Fodor István munkája

tunk. A kortárs faragópásztorok személyesen vagy hírből ismerték is egymást, gyakran tapasztalatot és mintát is cseréltek, természetesen olykor vetélkedtek is egymással.

Gyurkó Pál, az egyik legkiválóbb nógrádi faragópásztor így emlékezett: „. . . ha a disznóval a vilkei határba, a kislidércsi vőgybe jól bementünk, oszt pásztorok többen esszetanákoztunk, mingyá a faragásra fordult a szó. Felmutattuk egymásnak, ki mit faragott . . .”²¹

A sokat faragó pásztorok mintákat gyűjtöttek, cseréltek, utánozták egymását, s ezt ötvözték saját elképzeléseikkel és ügyességükkel. Gyurkó Pál így vallott Manga Jánosnak erről: „Hol utánoztuk a másét, hol másat, attól eltérőt akartunk csinálni. Mintákból egész rakást tartogattam. Volt kutyás, ózes, szarvasos, vaddisznós. A mintákat úgy néztem le mások kanáláról, ugyan magam eszéből is csináltam.”²²

A görömbölyi Dulai Ferenc juhász a szintén faragó nagybátyjától kapott rajzokat, melyekről a mintát választotta.²³ Lőrincz Pál karancseszki juhász véleménye: „Mindenkinek azt faragta, amihez értett.”²⁴ Németh Varga Ferenc szilvásváradi kondás a 30-as években bőrből készített mintákat használt az ivókanál fülének kifaragásához. A fára ráfektetve ennek körvonalait kijelölte, s úgy kezdett hozzá a különböző fogóformák kifaragásához. Madarassy Lászlónak így vallott erről: „. . . a mintával gyorsabban megy a dolog és nem is tévedhet az ember. Ha valahol meglátok egy takaros kanálfület, mindjárt mintát veszek róla valami elhasznált csizmaszárból való bőrdarabon. A mintáimból most csak kettő van itthon, ez a „kerék”, meg az a „puli”, a többi kölcsönben van egy juhásznál, azok között „őz” is van.”²⁵ A sajószentpéteri Mészáros István a megrendelő igénye, foglalkozása szerint díszítette a csanakokat, ennek megfelelően a csordás ré-

21. Hofer T., 1963. 7.

22. Manga J., 1976. 41.

23. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára, ltsz.: 465.

24. Manga J., 1967. 284.

25. Madarassy L., 1932. 93.

szére bikafejet, a juhásznak kosfejet vagy bárányt, a kanásznak disznót faragott, a vadászoknak, erdőkerülőknek készített ún. „jágerkanalat” pedig szarvas, nyúl, tölgylevelek díszítették.²⁶

A pásztortársak általában jószággal, vagy annak valamilyen feldolgozott termékével fizettek egymásnak. A csordások egy őszi kecskét, a juhások egy nagyobb bárányt, a kanások 5–6 hetes malacot, a vadások pedig pénzt, vadhúst adtak a csanakért.²⁷

A múzeumokban őrzött e területről származó több száz csanak díszítményeit áttanulmányozva körvonalazódnak az északkelet-magyarországi régió pásztorművészetének jellemzői. A stilizált, egyszerű díszítmények a múlt század második feléből származó tárgyakon találhatóak. Számos darabon a fogó olyan állatfejben végződik, ahol a figurális ábrázolásra törekvést csupán a szem és a száj jelzése mutatja. A naturális részletezés itt még ismeretlen, így az állatok sem határozhatók meg közelebbről.

A felföldi csanakok figurális díszítményei között jellegzetesnek tekinthető a fogók kígyóformájú megoldása, amely gazdag változatokban ismert, s olykor a szép formai megjelenést valóságos faragóbravúrral oldotta meg alkotója.²⁸ Egyes egyszerűbb, a fogó funkciónak megfelelő formák, így a kampó és a kör vagy félkörív, már eleve kínálják a kígyó megjelenítését.²⁹ Emellett gyakoribb azonban a látványosabb, bonyolultabb megoldás, elsősorban a spirálisan körben tekeredő kígyóalak. Ezt a fogóformát legtöbbször még megtámasztják egy másik kígyó fejével, amely a csanak aljáról indul ki. Így a fogó stabilitása, használhatósága megnövekszik, ugyanakkor a két kígyó dekoratívítása is még nagyobb lesz.³⁰ Más változatokban a spirálisan tekeredő kígyóforma stabilitását azzal biztosította a faragó, hogy a kígyótestet küllőkkel kötötte össze.³¹ Elsősorban a Mátra vidéken elterjedt több változatban az a fogómegoldás, ahol a kígyó és valamilyen vadállat viaskodását ábrázolta a faragó.³² A kígyó a csanak aljáról kiindulva meghajló formában, az edény peremébe harapva tölti be a fogó funkcióját, az ívében álló állatalak pedig a kígyót kapcsolja a csanak testéhez, tehát stabilabbá teszi a fogót.

A kígyós csanakfogó kedveltségét bizonyítja az is, hogy több nemzedéken át faragták különböző változatait a felföldi pásztorok. Herman Ottó a század végén Balassagyarmaton vásárolta azt a kígyófülű csanakot, melynek datálása 1874.³³ Ostoróczy József pedig a Heves megyében lévő Szucsón még az 1950-es években is faragott turistáknak kígyós fogójú edénykéket.³⁴

A kígyóábrázolások legfőbb sajátosságának azt tarthatjuk, hogy az alkotó a figurális megjelenítés változataiban a látvány, a dekorativitás és a használati funkció, a stabilitás egységét hogyan tudta megoldani.

11. kép. A kígyós bot egyik példánya (DIVM 54. 229. 1.)

26. Manga J., 1976. 40.

27. Richier I. gyűjtése 1950-ben, Dobó István Vármúzeum Néprajzi Adattára, ltsz.: 2271.

28. A kígyóábrázolásokhoz lásd: Erdész S., 1984. és Fügedi M., 1987.

29. Vö.: Manga J., 1967. 19/b ábra.

30. Vö.: Domanovszky Gy., 1983. 319. ábra

31. Vö.: Bátky Zs.–Györffy I.–Viski K., 1928. 193. ábra

32. Vö.: Fél E.–Hofer T., 1975. 146. ábra

33. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 31911.

34. Néprajzi Múzeum, ltsz.: 74. 150. 687.

A kígyó mellett számos más állat figurális, kisplasztikai ábrázolásával találkozhatunk a csanakfogókon. Ezek olykor a tulajdonos, a használó jelképei is lehetnek – így a kos, a bárány, a disznó a vele foglalkozó pásztoré, a szarvas vagy más vadállat a vadászé, erdészé – , emellett azonban másfajta, sőt egyedi állatábrázolások is előfordulnak.

Kiemelkedően szép az a Nógrádból származó – egyébként gyakran publikált – 1898-as datálású merítőedény, amelynek fogója mívesen kidolgozott koronás kétféjű sas,³⁵ s a fogóforma díszítése itt még nem domború faragás, hanem vonalas rézveret. A merítőedény csésze részén azonban már domború faragással készültek a futó szarvasok. A sasábrázolás előképe feltehetően a heraldikai motívum más tárgyon, esetleg iraton, pecséten való megjelenítése lehetett. Szintén heraldikai előképre vezethető vissza a nógrádi Gyurkó Pál több alkotásán megjelenő ágaskodó páros oroszlán. Így emlékezett rá: „Egyszer egy árjegyzékben címeres oroszlánt láttam, azt mindjárt megcsináltam mintának.”³⁶

Nógrád megyéből ismerünk több olyan merítőedényt, ahol a fogó stilizált vagy részletezőbben ábrázolt hal alakú.³⁷ Ez a pásztorművészeti díszítmények között egyébként idegen állatalak feltételezhetően valamilyen egyedi inspiráció, ötlet megvalósítása.

Vannak olyan fülmegoldások, ahol a rögzítést, fogást biztosító íves, áttört formának csak egyik vége van állatfejé kifaragva. Például a makkot evő kosfej kidolgozása még részletező, a fogó többi része, amely az állat teste lehetne, azonban jelzéstelen, díszítetlen marad. Más fogóváltozatokon az áttört, különböző formájú fülön ül a naturális részletességgel ábrázolt állat.

Az állatábrázolás megvalósításában azonban leggyakoribb az a forma, ahol a négy-lábú, teljes állatalak álló változatban alkotja a fogót, vagyis mellső lábaival a csésze szájánál, a hátsókkal pedig a csésze aljának támaszkodik. Ennek egyéni változata a kettős állatalak, például a kétféjű kos, ahol az íves állattest mindkét vége fejben végződik, vagyis a faragó szimmetrikusan megkettőzte az állatfejet. Mindez valószínűleg a Dunántúl pásztorfaragványairól átvett megoldás, hiszen azok a hevesi faragók – Berze Jani és társai – alkalmazták, akik a Dunántúlon is jártak.³⁸

A fenti változatok mellett másik jellegzetes fogómegoldás az, ahol kétféle állatalak szerepel, sokszor viaskodó jelenetben, összekapaszkodva, vagy egymás hátán.

A merítőedények csészejének díszítése is sajátosan alakult a Felföldön. A legkorábbi darabokon, a múlt század második felében a csésze oldala alig díszített. Peremét ékrovásos, geometrikus csíkminta díszíti, az oldalpalást felületén esetleg néhány egyszerű stilizált virág, rozetta vagy tulipán található. A domború faragás térhódításával azonban elterjednek a figurális ábrázolások, ahol a fák, növények, állatok és az ember együttesen, életképszerűen, gyakran konkrét jelenetben látható. A tölgyfa, a tölgylevel és a makk szinte állandó háttere a jeleneteknek, körülötte erdei állatok – szarvas, őz, nyúl, madár, mókus, róka – mindezt pedig vadász vagy pásztorjelenet, ritkán betyár-ábrázolás teszi teljessé.

A forma és díszítmény szempontjából is rokonai a csanakoknak a szintén domború faragással és figurális ábrázolással díszített sótartók. Elterjedésük kétféle eredetre vezethető vissza. A századfordulótól kezdve az üvegyárák által készített só- és paprikatartók mintájára faragták fából a felföldi faragó pásztorok.³⁹ A kettős csésze oldalát domború faragással díszítették, a két edényke fölé pedig középen elfordítható fedelet

35. Vö.: *Manga J.*, 1976. XIII. tábla

36. *Manga J.*, 1976. 41.

37. Vö.: *Manga J.*, 1967. 29/f ábra

38. Vö.: *Manga J.*, 1967. 238.

39. Vö.: *Manga J.*, 1976. 41.

illesztettek. A fedőkre és a sórtartó fogójára gyakran kisplasztikát, madarat, kakast, kutyát, rókát faragtak. Ezt az asztali sórtartót parasztemberek is rendelték, vásárolták a faragó pásztoroktól. A másik fajta a pásztorember tarisznyájába való sórtartó, kisebb, ellapított forma, biztonságosan záródó fedéllel. Ezt a tárgyat a Dunántúlon szaruból készítették, feltételezhetően azt a formát és díszítményeit vették át a felföldi faragók. Fedelén gyakori a Dél-Dunántúlon alkalmazott ülő vagy kettős állatalak.⁴⁰ Oldalát, az asztali sórtartóhoz hasonlóan szintén domború faragással kivitelezett figurális díszítmények, életképek díszítik.

A domború faragással készült rokon motívumvilága miatt elemzésünk körébe tartozik a pásztorbot is. Bár a pásztorbotok legdíszesebb példányait a Dunántúlról ismerjük, a Felföldön is nagy mennyiségben készültek, a saját használaton túl századunk elejétől már gyakran másodlagos funkcióval is, megrendelésre, eladásra – sétabotnak, díszbotnak.⁴¹ „A bot díszé a pásztoroknak, mint vadásznak a puska” – vélték a pásztorok. „Virtus volt a szép botot csinálni, kényesebb, kevélyebb volt a bottal a pásztor.” Az idősebb juhászok emlegették, hogy az új helyet kereső juhászt csak akkor fogadták fel pásztoroknak, ha szépen faragott kampósbotját magával vitte.⁴² Az állatok mellett használatos botok egyszerűbbek, dísztelenebbek voltak, a díszes domború faragás az ünnepi botokon jelent meg. Az erkölcsi megbecsülés, önértékelés mellett a botnak jelentős anyagi értéke is volt, egy nagyobb báránnyt, sőt szuhahutai juhászok véleménye szerint egy kost is adtak érte.⁴³ A juhászok kampókat a dunántúli pásztorok egy fából faragták, az ország keleti felén azonban inkább a rézkampó terjedt el. A csigavonalban visszahajló kampó leggyakrabban tulipánban vagy kígyófejben végződik.⁴⁴

A díszbotok, sétabotok szárát gazdag domború faragás díszíti. Általánosan elterjedt a botszáron spirálisan végigtekergőző plasztikusan kifaragott kígyó, amely már önmagában is látványossá teszi a botokat, „jól füst a boton”, s ugyanakkor tagolja is a bot felületét, könnyebb rajta a díszítményeket beosztani. A szabad mezőket tölgylevél, makk, virágok díszítik, de ezek ritkán szerepelnek egyedül, a pásztorélet elemei, jeleitei társulnak hozzá – szarvasok, őzek, nyulak, mókák és legelésző nyáj a pásztorral.⁴⁵ „Történelmi bot”-nak nevezték maguk a faragók azt a díszbotfajtát, ahol nemzeti történelmünk nagy alakjainak portréi – Attilától Petőfiig – díszítik a botszárat, a boton végigtekeredő kígyóvonalban pedig egy példányon például a Himnusz és a Szózat sorai olvashatók.⁴⁶

A szárhoz hasonlóan látványos a díszbotok fogójának kialakítása is. Sokszor a bot természetes görbesége, íve már kínálja a figurális díszítést. A kígyófej gyakran megjelenik a fogón, kampón is. Manga János kutatásaiból tudjuk,⁴⁷ hogy Ostoróczki József szucsai (Heves megye) pásztor a 30-as években egy Veszprém megyében lévő uradalomban tanulta Major nevű ottani faragó pásztorától a kígyóbot készítését, s természetesen

40. Vö.: *Paládi-Kovács A.*, 1965. 83. kép

41. A pásztorbotokhoz lásd: *Madarassy L.*, 1933. 14–16., és *Fügedi M.*, 1976. 96–104.

42. Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára, ltsz.: 465.

43. *Richter I.* gyűjtése, Dobó István Vármúzeum Néprajzi Adattára, ltsz.: 2271.

44. Hódossy Lajos edelényi öntőmester messze vidéket ellátott szép kampóival. Fennmaradt iratai, levelezése között az ország minden részéből vannak megrendelések, a juhászok kézzel kézre adták a címét, egymásra hivatkozva fordultak a mesterhez. Vö.: *Bodgál F.*, 1959. 369–391.

45. Barna János nógrádi juhász különösen egyedi botokat készített, botjait, kampóit ékrovással vízszintes mezőkre tagolta, s az egyes szakaszok díszítményeit állatalakkal és a vallási élet jeleneivel töltötte meg. Vö.: *Manga J.*, 1967. 240. Abb. 8.

46. Vö.: *Manga J.*, 1967. 237. Abb. 6., újabban pedig Viga Gyula ismertetett egy ilyen példányt, vö.: *Viga Gy.*, 1985. 289–293.

47. *Manga J.*, 1967. 238.

hazatérve meghonosította Heves megyében is, társai is utánozták botjainak kígyóformáját. A minták ismétlődéséhez, az átvételhez, másoláshoz tanulságos példát találtunk a különböző gyűjteményekben. Ugyanaz az egyedi fogójú kígyósbót több, majdnem azonos példányban a balassagyarmati, az egri és a miskolci múzeum gyűjteményében is megtalálható.⁴⁸ A botok szárán itt is kígyó tekeredik végig, de emellett a bot fogóját is egy másik kígyó képezi, amely visszahajolva szinte szabályos kör alakot bezárva adja a fogó ívét, részletesen kidolgozott feje pedig a szárhoz simul. Ez a forma rendkívüli dekorativitása mellett a bot fogójának használati funkcióját is erősíti. Az egyik példányon azonban ez a kígyóforma fogóív nem kígyófejen, hanem kosfejben végződik.⁴⁹ Ennek kidolgozása viszont megegyezik a Dunántúlon, elsősorban Somogyban faragott kosfejes juhászkampókéval.

A díszbotok díszítvényeinek vizsgálata azt igazolta, hogy az alapvetően más felület és forma ellenére az azonos faragóeljárással ezeken az eszközökön is hasonló motívumvilág jelenik meg, mint például a csanakokon.

Már Manga János megállapította, hogy a Palócföld fafaragó művészetének egy sajátos területe, az elsősorban Nógrádból ismert áttört faragás is rokonságban van a palóc pásztorművészet domború faragással díszített tárgyípusaival. Az áttört faragás a múlt század második felében terjedt el, és ugyanazok a faragó pásztorok kezdték el csinálni, akik a merítőedényeket és pásztorbotokat készítették.⁵⁰ A századfordulón egyenesen dívatba jött az áttört faragású táblákkal díszített bútor, szinte minden pásztorháznál volt ilyen támlájú pad és szék, illetve ruhafogas, kanalas. A parasztok is a pásztoroktól rendelték meg, s így vált általánossá. Huszárpadoknak is nevezték, mert legjellegzetesebb díszítménye a lovashuszár volt, emellett azonban ugyanazok az életképek jellemzik az áttört faragás motívumvilágát is, amelyeket a csanakokon, sőtartókon, botokon megismertünk. Tölgyfa alatt szarvasok, őzek, a fán mókus, a pásztor jószágaival és kutyájával, a vadász az erdőben – ezek az ismétlődő képek. Az ivőbegrék, botok és padtámlák tehát különböző funkciójuk és díszítőtechnikájuk ellenére rokonságban vannak, mivel ugyanaz a társadalmi réteg, gyakran ugyanaz a személy az alkotójuk, s ábrázolt díszítményeik is ugyanazt az igényt és világot tükrözik.

Északkelet-Magyarország pásztorművészetének tárgyi emlékei elsősorban a magyar népművészet új, parasztos stílusát tükrözik. A XIX. század első felében születő új népművészeti ágak között éppen ez, a figurális pásztorművészet az egyik legjellegzetesebb. A megváltozott szemléletet, az új alkotói és befogadói igényt elsősorban az ábrázolásra törekvés, a figurális megjelenítés reprezentálja. Az ábrázolás módja, az alakok művészi megfogalmazása pedig eredetien népi.

A Palócföld természeti-gazdasági adottságai még a XX. században is fenntartották a pásztorkodás tradícióit. Az iparosodó világban is tovább élő pásztorréteg virágoztatta fel a figurális pásztorfárgást. A hagyomány és az egyéni újítások ötvözetéből sajátos forma- és díszítménykincs alakult ki. A díszítés tradíciója tovább él, szinte a XX. század közepéig, de egyre inkább elszakad az őt létrehozó életformától. Megszaporodnak az idegen társadalmi rétegek eltérő igényeinek kielégítésére készült, gyakran direkt kereskedelmi céllal létrejött tárgyak. A díszítmények területén viszont kialakul egy viszonylag egységesnek tekinthető, a tradíciókhoz kötődő motívumvilág, amely a kisebb használati tárgyaktól a bútorokig, az alapvetően eltérő díszítendő felületeken is rokonnak tekinthető.

48. Vö.: *Fügedi M.*, 1976. 100.

49. A botok adatai: 1. Palóc Múzeum, Balassagyarmat, ltsz.: 59. 2. 1. (Litke), 2. Dobó István Vármúzeum, ltsz.: 54. 229. 1. (Bekölce), 3. Herman Ottó Múzeum, ltsz.: 58. 119. 1. (Egercsehi-Görömböly).

50. Vö.: *Manga J.*, 1967. 293.

IRODALOM

- Bátky Zs.*,
1928. Pásztor ivócsanakok a Néprajzi Múzeumban. Népr. Ért. XX. 97–105.
- Bátky Zs.–Györffy I.–Viski K.*,
1928. Magyar népművészet. Bp.
- Bednárik, R.*,
1956. Pastierske rezbárske umenie. Bratislava
- Bodgál F.*,
1959. A rézőntés technikájához. Az edelényi juhászkampó. Ethn. LXX. 369–391.
- Bodgál F.*,
1967. A borsodi pásztorművészet. Észak-Magyarország, január 8.
- Domanovszky Gy.*,
1944. Magyar pásztorművészet. Bp.
- Domanovszky Gy.*,
1983. A magyar nép díszítőművészete I–II. Bp.
- Erdész S.*,
1984. Kígyókultusz a magyar néphagyományban. Studia Folkloristica et Ethnographica 12. Debrecen
- Fél E.–Hofer T.*,
1966. Parasztok, pásztorok, betyárok. Emberábrázolás a magyar népművészetben. Bp.
- Fél E.–Hofer T.*,
1975. Magyar népművészet. Bp.
- Fügedi M.*,
1976. A Herman Ottó Múzeum pásztorbotjai. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 15. 96–105.
- Fügedi M.*,
1987. Die Schlange in der ungarischen Volkskunst. Ethnographica et Folkloristica Carpathica 7. Debrecen (megjelenés alatt).
- Hermann O.*,
1892. A magyar pásztoemberek remeklése. Ethn. III. 310–321.
- Hofer T.*,
1963. Magyar népi faragások. (Díszítőművészeti szakkörvezetők jegyzetanyaga) Bp.
- Komorovská, M.*,
1982. Crpáky v slovenských muzeách. Bratislava
- Madarassy L.*,
1932. A palóc „fakanál”. Népr. Ért. XXIV. 91–96.
- Madarassy L.*,
1933. A palóc „binkó” és egyebek. Népr. Ért. XXV. 14–16.
- Madarassy L.*,
1934. Művészkedő magyar pásztorok. Bp.
- Manga J.*,
1951. Betjarendarstellungen auf den Schnitzereien ungarischer Hirten. Acta Ethn. II. 217–257.
- Manga J.*,
1954. Magyar népművészet 16.
- Manga J.*,
1961. Hirtenkunst in Transdanubien. Acta Ethn. X/1–2. 67–152.
- Manga J.*,
1967. Hirtenkunst im Tiefland und im Oberland. Acta Ethn. XVI. 207–304.
- Manga J.*,
1976. Magyar pásztorfaragások. Bp.
- Malonyai D.*,
1922. A magyar nép művészete V. A palócok művészete. Bp.
- Mecsei L.*,
1960. Szabó János művészete. Észak-Magyarország, március 2.

Paládi-Kovács A.,

1965. A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány VII. Debrecen.

Verebélyi K.,

1983. Ungarische Hirtenstäbe. Volkskunst 83/3. 150–154.

Viga Gy.,

1985. Nagy Pál Miklós faragott botja a Béres Béla gyűjteményben. A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXIII. 289–293.

Viski K.,

1929. A magyar pásztorművészet. Jelentések az 1928. évi prágai Nemzetközi Népművészeti Kongresszuson.

FIGURALE VERZIERUNGEN IN DER KUNST DER HIRTEN VON NORDOSTUNGARN

(Auszug)

In den Komitaten Nógrád, Heves und Borsod bestand in den waldigen, gebirgigen Gegenden noch in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts ein bedeutendes herkömmliches Hirtenwesen. Die schnitzenden Hirten stellten nicht nur Dinge für den eigenen Gebrauch her, sondern sie versahen auch ihre Kameraden und Familienmitglieder mit geschnitzten Gegenständen, sie fertigten sogar immer mehr in Anpassung an die Ansprüche der Menschen in der Stadt und der Touristen verzierte Schnitzereien zum Verkauf an. Diese Erinnerungsgegenstände der alten Hirtenkunst spiegeln in erster Linie den neuen, bäuerlichen Stil der Volkskunst wider. Unter den in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts entstehenden neuen volkskünstlerischen Zweigen ist gerade die figurale Hirtenkunst einer der charakteristischsten. Der veränderte schöpferische und abnehmerseitige Anspruch wird vorrangig durch die Bemühung um Darstellung, um figurale Erscheinungen präsentiert. In der Gegend der Palócen brachte die weiterbestehende Schicht der Hirten auch in der sich industrialisierenden Welt die figurale Hirtenschnitzerei zur Blüte, in erster Linie an Trinkgefäßen, verzierten Hirtenstöcken, Salzbehältern und bei durchbrochenen Schnitzereien an Möbeln. Aus der Verschmelzung der Tradition mit individuellen Neuerungen entsteht ein eigener Formen- und Verzierungsschatz. Die Tradition der Verzierung lebt weiter, aber sie löst sich immer mehr von der Lebensform, die sie zustandebrachte. Es vermehren sich die für die Befriedigung der abweichenden Bedürfnisse fremder Schichten hergestellten, häufig direkt zum Ziele des Handels geschaffenen Gegenstände. Auf dem Gebiete der Verzierungen dagegen entwickelt sich einen als einheitlich zu betrachtende, an die Traditionen gebundene Motivwelt, welche von kleineren Gebrauchsgegenständen bis zu Möbeln, auch bei grundlegend voneinander abweichenden zu verzierenden Flächen als verwandt betrachtet werden kann.

Márta Fügedi